

i særlig grad Søren Bitsch Christensens artikel om købstædernes økonomiske centralitet. Det skal dog også bemærkes, at specialebearbejdningerne generelt fungerer fint i sammenhængen, om end en enkelt af disse artikler kunne have fortjent en ekstra sproglig revision. Desuden er der grund til at ønske til lykke med bogens flotte udstyr, som bl.a. betyder, at de mange farvelagte kort er gengivet på en meget pædagogisk og indbydende måde.

Jørgen Mikkelsen

PETER HENNINGSSEN: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark 1-2. Landbohistorisk Selskab og Københavns Stadsarkiv 2006. 1104 s. 398 kr.

Peter Henningsens afhandling, der forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet den 13. maj 2006, er på sin vis en meget dristig sag.¹ Den vil noget nyt. Ikke tilfældigt udtaler Henningsen allerede side 12: »Lad mig derfor ... erklære min uforbeholdne støtte til alle engagerede forskere med hasarderede hypoteser ...« Når jeg alligevel karakteriserer afhandlingen som kun på sin vis dristig, er det fordi forfatteren, efter man har læst sig frem til side 936, erklærer: »Jeg mener dermed at kunne konstatere, at den opfattelse, som hovedparten af 1800- og 1900-tallets landbo- og lokalhistorikere havde af bondens traditionalisme og modstand mod forandring, synes at stemme med den historiske virkelighed.« Eftersom netop bondens traditionalisme i det tidligt moderne samfund, primært i 1700-tallet, er bogens hovedtema, kan man på sæt og vis sige, at afhandlingen på trods af sine hasarderede hypoteser lander solidt på traditionens grund.

Henningsen er enig med de gamle. De ville med glæde have bifaldet konklusionen om, at bønderne var underkuede i 1700-tallet, at de på deres måde var »dumme« og indskrænkede – i sansernes vold, som bogens titel siger. Det forholder sig ganske vist sådan, at bønderne i 1700-tallet ikke altid udtrykte denne mening om sig selv. Det gælder f.eks. den alsiske bonde Hans Jørgensen Fogt, hvis selvbiografiske optegnelser fra 1772-1791 jeg har arbejdet med.² Han lærte sig landmåling og tegnede 1773 et kort over sin hjemlandsby, hvorpå han skrev:

¹ Det følgende repræsenterer i det væsentlige min opposition ex auditorio ved forsvaret.

² Bjørn Poulsen, »A Thirst for Knowledge and Religion: Some Late 18th Century Schleswig Rural Writings«, *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, ed. Klaus Joachim Lorenzen-Schmidt and Bjørn Poulsen, Gylling 2002, s. 116-129.

*»Instrumenter hvor med Verden holdes ved lige af den ærlige Bondestand, hvis velfærd er Landets Zier oog Rigets Lykke«.*³

Men denne bonde, der også tegnede 1772-kortet over hele Als til Erik Pontoppidans Den Danske Atlas, og som mente, at bonden bar verden, er ret sikkert ifølge Henningsen blot en af de (adskillige) undtagelser, »mønsterbrydere«, der bekræfter reglen om de »dumme« 1700-tals bønder.

Nu er hverken dristige hypoteser eller tilslutning til traditionen nok til at antage en afhandling til forsvar. Dens forfatter har fortjent doktorgraden, har udvalget ment, fordi afhandlingen, som det kræves, »har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre«. Dette skridt ligger først og fremmest i den brede tilgang til 1700-tallets bondesamfund, i en vedholdende insisteren på, at den danske bonde skal forstås ikke kun i økonomiske termer, men ses i en social og kulturel helhed, som en mand i og af sit samfund. Afhandlingen argumenterer klart og gyldigt for, at bondens placering i stands- og rangssamfundet skabte forestillingen om ham som et laverestående væsen, et kreatur, hos alle i samfundet – også hos ham selv. Dette helhedsbillede er væsentligt mere præcist og nuanceret, end hvad vi tidligere har set. Heri ligger afhandlingens helt særlige kvalifikation. Bogen rummer også en omfattende oversigt over dansk landbohistorie, en diskussion af antropologisk forskning i bønder, analyser af hele standsdiskursen i 1700-tallet og af godsejere med deres godser, samt af mange andre grupper i 1700-tallets samfund. Der er gods i bogen til flere bøger.

Men værket rummer problemer. Jeg skal begynde i den absolutte småtingsafdeling: Afhandlingen har tidsmæssig fokus på enevældens danske samfund med vægt på 1700-tallet. Projektets rumlige afgrænsning beskrives side 53: »For at sikre en geografisk repræsentativitet, har jeg dels søgt materiale indenfor et geografisk rum, der dækker hele det daværende Danmark (dvs. at Sønderjylland kun er sporadisk omtalt) ...«. Dette udsagn vil givetvis skuffe mange nationalt sindede, der har svært at forestille sig et Danmark uden Sønderjylland. Til det sønderjyske kan yderligere et par kommentarer knyttes. Side 662 siges det: »Langs Slesvigs vestkyst fandtes marsken (også kaldet geesten) og ...«. Det er naturligvis ikke godt udtrykt, da marsk og geest jo i virkeligheden langt fra er identiske, faktisk er de hinandens modsætninger. Side 796 (og side 940) hedder det, at det slesvigske Løjt oplevede »en uhørt

³ Jørgen Slettebo, »Den ærlige bonde, hvis velfærd er landets zir og rigets lykke – et udskeftningskort fra 1773«, *Sønderjysk Månedsskrift*, 1988, 6/7, s. 175-178.

tidlig udskiftning« i begyndelsen af 1700-tallet. Den fandt faktisk sted fra 1500-tallets slutning og op til midten af 1600-tallet.⁴ Så det var virkelig tidligt!

Dernæst endnu et par småting. Peter Henningsen vil muligvis betegne sig selv som hermeneutiker. Hvis det er tilfældet, er det uheldigt, at han ikke kan stave til det. Side 46 (midt på siden) træffer man ordet »hermaneutiske«. Samme fejl ses side 116. En anden fejl af samme slags er det, når der side 245 skrives »priviligerede« i stedet for »privilegerede«. Der kan også være problemer med personnavne. Side 51 finder vi i en note Kim Esmarck omtalt. Denne Roskildehistoriker staver sit navn Esmark. Mere morsomt er det side 779, og i litteraturlisten, at Kiel-historikeren Otto Ulbricht er blevet omdøbt til Werner Ulbricht. Han kan kun glæde sig over ikke at være benævnt Walter. Med hensyn til litteratur anføres side 658 en glimrende artikel af historikeren, arkivar Jørgen Mikkelsen. Men den mangler på litteraturlisten. Den kunne i øvrigt med fordel have været brugt i afhandlingen. Artiklen byder på et systematisk forsøg på ved hjælp af listerne fra en formueskat at indkredse regionale variationer i bondevelstand i 1700-tallets Danmark. Det er faktisk tæt på bogens hovedærinde og kunne formentlig have hjulpet til bedre at overskue variationerne i bondestanden end de overvejende litterære kilder, der trækkes på til dette formål.

Med hensyn til forskernavne kan man hævde, at Peter Henningsen i nogen grad deler andre forskere op i venner og fjender. Vennerne er naturligvis de store antropologer, der helt rutinemæssigt også inkluderer Foucault. Han bruges nu ikke så meget og er heller ikke på litteraturlisten. Koselleck, Gramsci med flere indgår også. I noterne side 51 har vi lidt af en »venneliste«, en liste over interessante danske forskere, der arbejder med kulturhistorie. Her skelnes i noterne 30 og 31 mellem en ældre generation og en yngre. Skellet har vel sine grunde, men man spørger alligevel sig selv, hvorfor seniorforsker, arkivar Tyge Krogh, der er født 1954, regnes til den ældre generation, mens lektor Lars Bisgaard, der er født 1958, regnes til den yngre. Det er de fine nuancer, der her må have haft betydning. Fjenderne kan vist mest defineres som de danske landbohistorikere. Dansk landbohistorie beskrives som havende været »en »ren« empirisk disciplin« – hvad der ikke er ment som en ros. »Og sådan er det i princippet stadig, selvom forskere som Thorkild Kjærsgaard, Dan Ch. Christensen og Hans Henrik Appel har forsøgt at sætte en ny dagsorden ...« (s. 96). Her må man spørge, hvilke levende

⁴ Troels Fink, *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, København 1941.

personer der i grunden kan regnes til fjenderne? Temmelig mange af de ældre landbohistorikere er jo desværre afgået ved døden. Og både museumsinspektør Hans Henrik Appel og Peter Henningsen er faktisk medlemmer af Landbohistorisk Selskab, der i nogen grad kan siges at udgøre landbohistoriens institutionelle fundament – og som har udgivet Peter Henningsens afhandling. Landbohistorisk Selskabs tidsskrift, der indtil for nylig hed *Bol og By*, har haft en temmelig lang række numre med mere eller mindre kulturhistorisk indhold. Kunne man ikke hævde, at den kulturhistoriske linje har sejret, eller i al fald vundet ret godt indpas i landbohistorien? Side 154 er Peter Henningsen mere præcis i sine krav til landbohistorien: »Det ville efter min mening være en stor gevinst for dansk landbohistorie, hvis historikerne begyndte at stille spørgsmål af mere antropologisk karakter, når de skulle forklare forandringer i landbosamfundet.«

Her kan jeg personligt glæde mig, for med samme faglige baggrund som Henningsen, nemlig en uddannelse i fagene historie og europæisk etnologi, var det ret naturligt, at jeg i min bog *Bondens penge* fra 1990 stillede det etnologisk/antropologisk inspirerede spørgsmål, om 1500-1600-tallets sønderjyske bønder kan karakteriseres som »peasants« eller »farmers«, bønder eller landmænd.⁵ Til gengæld er jeg sikker på, at min konstatering af eksistensen af fuldbårne »farmers« i Slesvig omkring 1570 ikke vækker tilsvarende glæde hos Peter Henningsen. Men min ære reddes måske af, at jeg kunne forklare det ved de manglende godsstrukturer i området, hvor de boede, og især af min næste sætning i *Bondens penge*. »Og 1570 er tidligt, når man betænker, at man i kongeriget Danmark normalt først op i 1800-tallet vil give jordens dyrkere denne betegnelse«. Men jeg bevæger mig naturligvis farligt i nærheden af Peter Henningsen helt specifikke fjender, nemlig modernisterne. Det er, siges det, målet i afhandlingen at vise, at »flere nutidige historikers forsøg på, at omskabe den ringeagtede, traditionalistiske bonde til profitmaksimerende, moderne entreprenør ikke holder for en nærmere prøvelse« (s. 31).

Med denne primitivistiske programmerklæring – hvor afhandlingens ene officielle opponenter, professor Ole Feldbæk, måske kunne anse sig for skydeskive – er to nye spørgsmål rejst. For det første, hvordan var det i Danmark før 1700-tallet; og for det andet, kunne bønder i samfundet før 1800 udvise entreprenørånd i større stil? Lad mig som en, der mest arbejder med historie før 1700-tallet, begynde med det første spørgsmål, altså hvordan det var før 1700-tallet.

⁵ Bjørn Poulsen, *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Odense 1990.

Det er Peter Henningsen for en gang skyld ikke helt sikker på, om end han dog er ret sikker på, at før 1750 var alle bønder temmelig ens. Han udtaler side 673: »Isoleret betragtet synes der ... ikke at have været de store økonomiske forskelle på bøndernes velstand i den første halvdel af det 18. århundrede. Det er først, når vi kommer frem til tiden efter ca. 1750, at vi begynder at kunne ane konturerne af en jysk bonde, der sidder i bedre økonomiske kår end hans sjællandske (og måske fynske) standsfælle ...« Det skyldes angiveligt, at alle havde det relativt dårligt i de gamle dage. Side 890 hedder det: »Meget tyder således på, at de danske bønder faktisk overskred tærsklen mellem blot og bar subsistens og tålelige vilkår i den sidste tredjedel af 1700-tallet, hvor man langt om længe havde overvundet arrene fra 1600-tallets svenskekrige, den store nordiske krigs mange soldaterudskrivninger og kornsalgskrisens svære tid i 1720'erne og 1730'erne.« Og det forklares side 877, at rigtig godt og moderne blev det først efter den sidste tredjedel af 1700-tallet: »I det hele taget tyder det på, at det var den agrare ekspansion efter udskiftningen i kombination med den forbedrede almueundervisning efter 1814, og de håndfaste ansigt-til-ansigt-relationers gradvise forsvinden til fordel for et mere bureaukratisk indrettet samfund, som også fik forestillingen om de begrænsede goder til at forsvinde i løbet af moderniseringsprocessen.« Grunden til at det gik skidt for de danske bønder i så lang tid, også før enevælden, var, ifølge Henningsen, at, som det siges side 891, »[k]rig, pest og dårligt klima satte deres ar på europæiske bønder gennem hundreder af år og skabte en økonomisk trædemølle, der siden den sene middelalder havde kørt i samme gear. Først i det 18. århundrede ændredes dette, dels på grund af klimaets forbedring og dels på grund af krigenes ophør, og dermed pestens og hungersnødens forsvinden.« Det gamle samfund før 1700-tallets sidste tredjedel var ikke et samfund med drift i: Det var angiveligt »et samfund, der var gennemsyret af aristokratiske idealer om ære og storslået forbrug. Et samfund, hvor moderne økonomiske strategier om profitmaksimering, behovsudsættelse og reinvestering ikke spillede nogen væsentlig rolle« (s. 311). Det var et sted, hvor, som det siges side 864, »[i]nvestering og akkumulation af kapital ... aldrig [var] på tale. Tværtimod gjaldt det om at hindre en sådan akkumulering, ...« Alle-rede side 809 har vi erfaret: »Driftsmæssige innovationer var måske nok mulige, teoretisk betragtet, men i praksis var de utænkelige og urealisable i et miljø, hvor man var så »forpikked« på sine forfædres skikke,...« Endelig fastslås det side 824: »Det var vejrliget og klimaet, der bestemte gårdens udbytte, ikke den enkelte bondes særlige dygtighed eller brug af avancerede redskaber og velovervejete planlægning.« På

denne baggrund er det ikke overraskende, at bønderne helt opgav at stræbe.

Side 825 hedder det: »Man arbejdede for at få brød på bordet, men ikke for at skabe velstand.«

Herudfra generaliseres der. Samfundet fremstilles faktisk som helt uden økonomisk vækst: »Frem til det 18. århundrede bar Europa præg af at være et udpræget mangelsamfund – et nul-vækst-samfund – og derfor havde ideologien om den moralske økonomi en helt naturlig plads i denne verden. Men da det europæiske samfund fra midten af 1700-tallet overskred knaphedstærskelen, blev der rum for nye sociale ideologier« (s. 920).

I forhold til gængs historieforskning er det et meget konservativt billede, der her tegnes. Konservatisme er der jo ikke i sig selv noget galt med, men det er i al fald absurd at betegne Europa som et nulvækst-samfund før 1700. Uden nogen tvivl var der en temmelig konstant økonomisk vækst fra den tidlige middelalder og frem igennem den såkaldte senmiddelalderlige krise – op i tidlig moderne tid. Der er derfor, efter min mening, slet ingen tvivl om, at skønt institutionerne kunne binde, var der i det præindustrielle samfund en betydelig grad af dynamik og handlefrihed for den enkelte.

Det er også ganske givet, at der allerede i senmiddelalderen og 1500-tallet var en meget betydelig social differentiering i det danske bondesamfund. På Sjælland fandt man tidligt i 1500-tallet meget store forskelle mellem rige og fattige bønder. De dygtige bønder sparede op og handlede, de mindre dygtige klarede sig ringere. Der var mange bønder med formuer på mellem 300-400 mark.⁶ I det slesvigske kan vi i samme periode se, at der var helt enorme formueforskelle blandt bønderne, faktisk lige så store som i vores dages Brasilien, og at adskillige bønder i visse egne havde formuer op til 2000 mark.⁷ Her var der i al fald nogle, der med succes arbejdede for at få brød på bordet, og nogle, der ydede både storkredit og mikrokredit til andre i samfundet. Jeg har svært ved at tro, at det skulle have været meget anderledes i 16-1700-tallet. I et godsområde som Præstø omegn fandt man i 1700-tallet således ganske mange bønder, der var involveret i pengeudlån på i alt over 10.000 rigsdaler.⁸ Og i 1700-tallets bondesamfund fandt man en betydelig formuedifferentiering, som det blandt andet fremgår af den oven-

⁶ Erik Ulsig: »Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder«, *Danmark i senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Aarhus 1994, s. 106-122.

⁷ Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen, *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*, Haderslev 2003, s. 636-639.

⁸ Poul Steen, *Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801*, København 1992.

for omtalte artikel af Jørgen Mikkelsen – og jo naturligvis også til dels Peter Henningsens egen afhandling.

Jeg ved, at hvis jeg peger på enkeltteksempler med hensyn til den økonomiske »ånd«, vil de muligvis kunne afvises som undtagelser, »mønsterbrydere« (s. 776), der bekræfter reglen. Men undersøger man, som gjort af Søren Poder, den ældst kendte bondeoptegnelsesbog nord for Kongeåen, der blev skrevet af rytterbonden Peder Sørensen i Træden, træder en energisk og stræbsom sjæl frem.⁹ Bogen dækker hans levnedsløb 1705-59 og er vel skrevet fra 1730'erne eller senere. Her registrerer Peder Sørensen, hvad han har udvirket, og hvad der har påvirket ham. Han hører ikke til de rigeste i landsbyen, hans far har forsidet en gård, men det lykkes ham at komme frem. Han begynder med en lille gård, men føjer år for år, fag for fag til den. Hans største anlægsarbejde er imidlertid opbygningen af stendiger langs vangene, et projekt, der løber fra 1737, og som dels beskytter skoven, dels gør, at der samles sten på markerne. Han understreger, at han gjorde alt arbejdet selv, uden hjælp af kongen eller nogen øvrighed. Sørensens kornregnskab viser, at han var velorienteret om priserne og sammen med de andre bønder i byen reagerede rationelt på markedsudviklinger ved f.eks. at så havre i år, hvor det kunne betale sig. Dvs. at produktionen ikke kun på brugsplan, men også på landsbyplan var en funktion af markedets bevægelser. Han er så kun én skæbne, men jeg vil – i modsætning til Peter Henningsen – anse hans dynamik for ikke utypisk. Det er værd at bemærke sig, at hele landsbyen Træden havde dyrkningsfællesskab, men at den alligevel klogt fulgte markedets kræfter.

Hermed vil jeg så være enig med hele den europæiske forskning, der særligt efter Murens fald 1989 har lagt vægt på markedets betydning for præindustrielle samfund. Et radikalt og ret tidligt eksempel på dette er Macfarlanes karakteristik fra 1978 af England som et i princippet uændret kapitalistisk samfund fra den tidlige middelalder og frem til vore dage.¹⁰ Der er empiriske problemer med Macfarlanes beviser for sin tese om konstans og om Englands særegenhed, men interessen for den kommercielle side har han til fælles med en stadig voksende forskerskare. Der synes efter denne og andres indsats ikke at være tvivl om, at England fra middelalderen og frem blev gennemsyret af handel og markedstransaktioner, og at bønder deltog aktivt heri. Lignende resultater foreligger fra Frankrig og Tyskland, og ikke kun de centrale europæiske

⁹ Søren Kølholt Poder, »En forfaders lykke, tildragelser og fremgang«. Studier i en nørrejysk bondeoptegnelsesbog,« Upubliceret opgave ved Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, 2005.

¹⁰ Alan Macfarlane, *The Origins of English Individualism*, Oxford 1978.

markeder havde formentlig betydning for fastlæggelsen af tidlig agrar bondeproduktion.¹¹ At det samme kan siges set fra en svensk synsvinkel, er for nylig vist af Lennart Palm i en undersøgelse af vestsvenske bønder i 15-, 16- og 1700-tallet.¹² Tilsvarende har Janken Myrdal og Johan Söderberg ved hjælp af et glimrende kildemateriale demonstreret, hvordan de svenske bønder ved enkeltvise små ændringer i løbet af 1500-tallet magtede at skabe en helt ny samfundsøkonomi.¹³ Jeg har selv for nylig argumenteret for, at dansk landbrug fra middelalderen og fremefter oplever en betydelig produktionsmæssig regionalisering dikteret af markedskræfterne.¹⁴

På denne baggrund kan man afvise, at det er muligt at opretholde afhandlingens tese om et nulvækst-samfund indtil 1700-tallets sidste årtier. Det synes ikke forsvarligt som i afhandlingen at forestille sig et præindustrielt dansk samfund uden (mange) bønders kapitalopsparing, uden vækst og differentieringer og uden driftsmæssige innovationer. Men man kan naturligvis diskutere den relative betydning af disse fænomener.

Vi kan så vende os til de grunde, der skal have skabt det gamle samfunds bondekultur. Disse grunde kan ifølge Peter Henningsen grundlæggende lokaliseres i samfundet og dets sociale grupperinger, stænder og rang, men der udpeges også nogle centrale delelementer i samfundet. Et af dem er godserne. Den »dumme« 1700-tals bonde ses i høj grad som et produkt af godsstrukturer og godsledelse. På dette punkt er afhandlingen vældigt nuanceret. Der skelnes mellem forskellige egne med varierende godstryk, og der argumenteres for, at det østlige Danmark med det hårdeste godstryk havde de mest »dumme« bønder. De andre bønder havde det bedre og var mere udviklede, som det kan siges at komme til udtryk i et norsk bondemaleri fra 1700-tallet, hvor det som på svar på spørgsmålet, »*hvilken lever best af alle Stænder*«, svares:¹⁵

¹¹ P.T. Hoffman, *Growth in a Traditional Society. The French Countryside 1450-1815*, Princeton, New Jersey 1996.

¹² L.A. Palm, C. Gadd og L. Nyström, *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*, Göteborg 1998.

¹³ Janken Myrdal og Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm 1991.

¹⁴ Bjørn Poulsen, »Marked og agrar regionalisering i Danmark, 1100-1660«, *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*, red. Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen, Gl. Estrup 2006.

¹⁵ Citeret efter Øystein Rian, »Vestfold og Telemark. To regioner i Syd-Norge«, *1066. Tidsskrift for historie*, 32. årg., 1, 2002, s. 25.

»En 8te kiørs bonde, som haver en hæst.
 Gudfrygtig og ærlig, god naboe dernæst.
 Sin Gud og Kong' troe, med hver mands attest.

.....

Er frie for Herrgaarden, krig, hunger og præst.

...

Forligt med sin Hustrue, den han haver fæst.
 Samt glad i sit arbeid, den lever aller-bæst.«

Herregårdsfri bønder, der syntes, de havde det bedst af alle stænder, eller ideologiske ytringer fra de øvre stænder, der kunne udtrykke dette, figurerer nu ikke i afhandlingen, men Henningsen påpeger klart (s. 92), at han selv har fundet mange eksempler på stræbsomme og velbjærgede bønder i 1700-tallets Vestjylland. Der opereres med forskelle mellem de danske regioner, men også inden for godsområderne, idet Henningsen anerkender Palle Ove Christiansens skelnen mellem den stræbsomme bonde og den fatalistiske bonde.¹⁶

Det synes imidlertid nærmest at være en bortkastelse af den indvundne erfaring angående samfundets regionalitet og diversitet, når det side 776 erklæres: »Det signalement af bondekulturen, som jeg i det følgende vil give, er af generaliserende karakter. Der tages ikke højde for hverken inter- eller intraregionale forskelle, ligesom undtagelser fra normen heller ikke behandles. Der skelnes ikke mellem stræbere og fatalister, ligesom der ikke gøres mange forsøg på at nuancere inden for bondestanden selv«. Herefter tegnes et mentalitetsorienteret billede af en dansk traditionalistisk bonde, enstrenget og kollektivt fanget i inert – og det erklæres, at dette mentale portræt skulle være gældende for »flertallet«. Selv om man naturligvis må anerkende værdien af idealtyper og modeller, synes det skitserede billede at være i så stor modstrid med det foregående kapitel, at man vanskeligt kan komme uden om at føle, at forfatteren her taber indsigter på gulvet. De to former for analyse står noget uformidlet i forhold til hinanden.

En af de ting, der ifølge Peter Henningsen frembringer de »dumme« traditionalistiske bønder, er manglende skrive-/læsekyndighed, eller på engelsk manglende »literacy«. Det viser sig her, at Henningsen, når han skal beskrive skrive- og læsekyndighed, ikke bygger på forskningen i dette fænomen. Han vælger at stole på samtidige iagttagere fra de øvre stænder og karakteriserer bonden som »funktionel analfabet«. Bonde-

¹⁶ Jf. Palle Ove Christiansen, *A Manorial World: Lord, Peasants and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*, Odense 1996.

samfundet er, som det siges side 381, »et samfund, hvor skriftlighed næsten ikke eksisterede«. Side 779 hedder det: »Åndelige og boglige interesser var ... nærmest umulige at tilfredsstille«. Det undlades at tage stilling til f.eks. Charlotte Appels studier, der viser en stærkt stigende læse- og skrivekyndighed i 1600-tallet, idet, som hun siger, »bogtrykket som medium havde en vigtig plads i jævne menneskers bevidsthed«. ¹⁷ Der tages ikke hensyn til påvisningen af, at sjællandske bønder fra 1600-tallet i ret stor udstrækning synes at have haft selvskevne gældsboøger liggende hjemme, eller til, at både landsbyer og individuelle bønder fra senmiddelalderen og fremefter i stor udstrækning havde egne arkiver med skøder, fæstebreve, lånesedler etc. ¹⁸ Der tages heller ikke hensyn til literacy-forskningens nuancerede påvisning af, at »tekstsamfund« er mulige, skønt kun få kan læse og skrive, blot dets medlemmer er fælles om tekster. ¹⁹ Endelig tages der ikke hensyn til forskningen i bondeop-tegnelser, der antyder, at ikke så få kunne læse og skrive, også før 1814. ²⁰ Det turde på nuværende tidspunkt være evident, at der i bondesamfundene var overordentlig mange, der kunne læse »i prent«, og ganske mange, der kunne læse og skrive håndskrift. Det var ganske vist ikke altid i skolen man lærte dette. Bonden Peder Sørensen fra Træden, som jeg lige omtalte, lærte i 1713 at læse »prent« i skolen, og fik derefter lært håndskrift af sin farbror og moster. Men adskillige fik det lært, også selv om de måske skulle overvinde traditionel modstand, som det gjaldt for den alsiske bonde Hans Jørgensen Fogt. Fogts sogn, Egen, synes sammen med nabosognet at have været et helt skrivende bondemiljø, som

¹⁷ Charlotte Appel, »»Kunne læse udi bøger prent«. Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund«, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1995, 2, s. 18-49. Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 1-2, København 2001. Jf. Troels Dahlerup, »Om kilderne til udbredelse af landalmuens læsefærdighed«, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1995, 2, s. 8-17. For påvisningen af udbredt skrivekyndighed blandt norske bønder, se Jostein Fet, *Skrivende bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850*, Oslo 2003.

¹⁸ Bjørn Poulsen, »Alle myne rent. Bondekredit i 15-1600-tallet«, *Historisk Tidsskrift*, 90, 1990, s. 31-59. Bjørn Poulsen, »Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen«, Bjørn Poulsen, »Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen«, *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, red. Agnes Arnórsdóttir, Per Ingeman, Bjørn Poulsen, Århus 2007, s. 381-414.

¹⁹ Brian Stock, *The Implications of Literacy*, Princeton, NJ 1983, s. 140-158.

²⁰ Om bondedagbøger se bl.a. *Alte Tagebücher und Anschreibebücher. Quellen zum Alltag der ländlichen Bevölkerung in Nordwesteuropa*, ed. H. Ottenjann og G. Wiegmann, Münster 1982. *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, ed. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen, Neumünster 1992. *Peasant Diaries as a Source for the History of Mentality. Report from the Third International Conference on Farmers' Diaries, 1992*, ed. B. Larsson og Janken Myrdal, Stockholm 1995. *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, ed. Klaus Joachim Lorenzen-Schmidt and Bjørn Poulsen, Gylling 2002.

de bevarede bondedagbøger fra Elsmark i Havnbjerg sogn (1748-1835) og Elstrup i Egen sogn (1766-1810) vidner om. I dette tilfælde ser det i høj grad ud til, at mange var med, snarere end det var enkelte mønsterbrydere.²¹ Den påståede manglende skrive- og læsekyndighed i bondesamfundet kan til tider gendrives med eksempler fra Henningsens egen afhandling, når der f.eks. side 780 fortælles om Jens Christensen fra Råbjerg, der omkring 1800 havde »oprettet sit eget private bibliotek, hvorfra han udlånte »gavnlig læsning« til den »læsebegærlige almue««. Men tesen fastholdes uden vaklen. Når man ved, at kredit i det slesvigske område fra 1600-tallet helt gennemgående blev fastholdt i bøndernes egne regnskabsbøger (hvis ikke i de statslige skyld- og panteprotokoller), virker det helt besynderligt som på afhandlingens side 381, ud fra et slesvigsk eksempel, at fortælle, at »[i] et samfund, hvor skriftlighed næsten ikke eksisterede, må man nødvendigvis have haft nogle andre kriterier og et andet forhold til mundtligt indgående aftaler.« Der peges så på, at opretholdelse af ære derfor var vigtig, så man kunne stole på hinanden. Ære var sikkert vigtig for at få kredit, men kredit blev sandelig i det samfund, som eksemplet handler om, fastholdt i skrift ved kreditgiveren.

Det virkelige problem ved afhandlingens reduktion af danske bønders »literacy« fremkommer imidlertid, da den russiske psykolog Luria drages ind side 788ff. Hans undersøgelser af bønder i Usbekistan gøres til en slags model for danske bønder.

Typisk for en del af undersøgelsespersonerne i Usbekistan er, at de ikke kan tænke abstrakt. Hvad ikke understreges i afhandlingen, er imidlertid Lurias resultat, at det netop er analfabeter, der ikke er abstrakt tænkende. Som det siges side 791, kan undersøgelsespersonerne, hvis de har haft blot et par års skolegang, godt tænke abstrakt. Derfor må man vist sige, at parallellen mellem Usbekistans konkrettænkende analfabeter og de danske bønder halter. Hvis det ikke med rimelighed kan benægtes, at danske bønder havde del i en vis »literacy«, så er det sandsynligt, at de kunne tænke abstrakt til et vist niveau. Måske var de danske bønder slet ikke så »dumme«?

Med Luria bevæger vi os ind på afhandlingens behandling af modeller. Afhandlingen har – mindst – to overordnede planer. Den behandler, hvad vi kan kalde den universelle bondekultur, og så på den anden side bondekulturen i 1700-tallets Danmark. På side 27 udtales det: »Robert Redfields påstand om, at bondekulturen var et universelt men-

²¹ I 1700-tallet hedder det om Als: »Fast alle og Én her paa Landet lader deres Børn lære at skrive«. G. Japsen, *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, København 1968, s. 152.

neskeligt arrangement, var ikke grebet ud af luften«. Det var den sikkert ikke, men jeg synes dog ikke, det er helt klart, om den universelle bondekultur, »peasant«-kulturen, som er produkt af antropologisk forskning, for forfatteren fungerer som søgemodel i analysen af dansk empiri, eller derimod som empiri, der kan understøtte forståelsen af danske forhold. Et citat fra afhandlingen viser i al fald en usikkerhed med hensyn til, hvor langt vi kan bruge teorierne om en universel »peasant«-kultur: »Det er således kun i det meget overordnede perspektiv, at man kan tale om de såkaldte traditionalistiske bondekulturers universalitet. Bevæger vi os ned under overfladen og ser på forskellene, vil vi sikkert finde ud af, at disse er lige så store som lighederne...« (s. 246f). En lignende usikkerhed med hensyn til, om modeller kan bruges konkret i rekonstruktionen af de danske forhold, træder frem i forbindelse med udnyttelsen af Christian Garve, der i sin tid var en af Tysklands kendteste filosoffer, men som nu er temmelig glemt. Mest kendt blev han for en kritik af Kants *Kritik der reinen Vernunft*, der gjorde Kant ganske vred. Det er imidlertid ikke denne sag, men en bog om de slesiske bønder fra 1786 (på dansk 1787), som gør ham interessant for Peter Henningsen. I meget tjener Garves skrift om bønderne Peter Henningsen som model på samme måde som antropologien, men flere steder forekommer det mig, at hans skrift inddrages som belæg for »at sådan var det nok også i Danmark«. Rent bortset fra det må man naturligvis også spørge sig, hvor meget filosofen Garve kendte til bønder.

Til sidst et par ord om kildekritik. Kilderne er i høj grad 17-1800-tallets skribenter fra de øvre stænder. Henningsen bygger i høj grad sin afhandling op på et omfattende eksempeludvalg hentet hos dem. Hvor man i 1970'erne ville have haft en ideologikritisk tilgang til sådanne tekster, er dette ikke Henningsens approach.²² Det kan være i orden at være tillidsfuld. Men kilder må dog overvejes nøje, og spørgsmålet er, om de bliver det i tilstrækkelig grad. Henningsen ved naturligvis udmærket, at hans hovedkilder, altså de samtidige beskrivelser af bonden, ikke er uden problemer. Men ét hovedproblem, nemlig repræsentativitetsproblemet, løser han let: »Om mine kilder så kan kaldes repræsentative eller ej, beror vel på en vurdering« (s. 36). Her skylder han os den omtalte vurdering. I sin kildeværdiansættelse er han også noget flydende. Han har således en række udsagn, der begynder ret kritisk, men umærkeligt ender med at fæstne lid til kilderne: »Den kultu-

²² For en forestilling om, at der ligger en anden virkelighed bag samfundsbilleder af bonden, se *Das Bild von Bauern. Vorstellungen und Wirklichkeit vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Museum für Deutsche Volkskunde Berlin, Berlin 1978

relt korrekte diskurs indebar tillige, at man udtalte sig om bønder i en generaliserende form, hvor der ikke blev taget hensyn til regionale og økonomiske forskelle ... Det betyder ikke, at kilderne bliver værdiløse i en analyse af bondens vilkår og tænke måde, men blot at vi skal være opmærksomme på den kulturelle drejning af udsagnene og deres tendens til at stemme overens med tidens smag og stil. Beskrivelserne af bondens materielle vilkår er der næppe nogen grund til at betvivle, ... De stærkt negative udsagn er nemlig ikke nødvendigvis forkerte eller frit opfundne. Bondens forhold blev blot ikke fortolket inden for rammerne af skribenternes egen kulturelle horisont, og fremtræder derfor som uforståelige for den dannede skribent« (s. 583). Senere hedder det i en ligeledes glidende kildeansættelse: »Jo mere foragt og mangel på forståelse, man viste, desto mere agtelse kunne man gøre krav på i sit eget æresfællesskab, og denne skjulte dagsorden i tidens bondelitteratur betyder, at vi skal være varsomme med at tage de mange nedgørende udsagn for pålydende. Vi kan dog heller ikke uden videre afvise dem helt. Der er utvivlsomt meget sandhed i mange af de domme, som de skikkelige fældede over bonden« (s. 621). Skærpet kildekritik havde været på sin plads.

Sluttelig skal jeg igen understrege, at jeg har læst afhandlingen med stor interesse og været glad for at skulle nærlæse den i udvalget. Spørgsmålet om bondens karakter er nu rejst for alvor. Bogen får en til at tænke over mangt og meget, og dens dristige hypoteser ægger til modsigelse. Jeg håber, den danske historikerverden vil vise sig denne ambitiøse afhandling værdig og diskutere den seriøst. For det fortjener den.

Bjørn Poulsen